

ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА МАРКСОВОТО ЕСТЕТИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО¹

Иван Славов

I

Въпреки „заговорът на мълчанието“ спрямо марксизма от страна на официалната буржоазна наука, в средата на миналото столетие той бе вече респектираща реалност. Но неговата естетическа теория бе „преоткрита“ едва в 30—40-те години на нашия век от съветските учени. Това ограничава временно периметъра на нейното въздействие над световната естетическа мисъл; забавя формирането на марксистката естетика; изостря международната полемика относно теоретическото значение на Марксовата естетическа концепция. А предубежденията към нея, съмненията в самото ѝ съществуване и дори във възможността от изграждане на естетика върху принципите на историческия материализъм, са по-крайни, отколкото традиционния буржоазен скептицизъм към марксизма като цяло. На пръв поглед късното откриване на Марксовото естетическо наследство е обикновена аномалия. Фактически тук се пресичат комплекс причини от научно, социално, идеологическо, естетическо и библиографско естество. В съвкупност те детерминират своеобразната съдба на това наследство. Тяхното изследване е предмет на настоящата статия.

Изложението не претендира за нещо повече от хронологическо подреждане на разполагаемия материал с опит да се разкрие логиката в процеса на научното еманципиране на Марксовите естетически възгледи. Не предлагаме проект за тяхното периодизиране, понеже не разполагаме с пълни библиографски данни. Ограничаваме се с проследяването на тенденцията, характерна за откриването на тия възгледи до 40-те години, когато те се превръщат в теоретическа основа на марксистката естетика.

1

Изнамирането, систематизацията и разработката на Марксовото естетическо наследство се осъществява в завършващия етап от цялостното изследване про-

¹ Естетическите възгледи на Маркс разглеждаме до известна степен обособени от тия на Енгелс и от марксистката естетика. В първия случай се придържаме към съображението, че Маркс формулира своите възгледи за изкуството в по-чист теоретичен вид, отколкото Енгелс; при втория случай сме имали предвид становището, което споделяме: „Марксизмът... не се изчерпва с трудовете на Маркс и Енгелс“ (А. Лабриола, Исторически материализъм и философия, Спб, 1900, 15); Възгледите на основоположниците на марксизма „не са цялата естетика, която в наши дни се развива на основата на социалистическата действителност“ (Г. Кох, Марксизъм и естетика, М. 1964, 22).

цеса на формиране на марксизма към 30—40-те години в Съветския съюз. За пръв път тоя проблем става актуален, когато бурното разпространение на Марксовото учение¹ засилва интереса към историята на неговото възникване. Най-ранните опити за изясняване генезиса на марксизма са правени от Маркс и Енгелс, когато се е налагало да проследят оформянето и перипетията на някоя тяхна идея или концепция.² Но те още не излизат извън повода и необходимостта да се скицира предисторията на проблемите. Както последователите, така и критиците на марксизма са срещали в тази област извънредно сериозна трудност: липса на точно установена и документирана библиография на съчиненията на Маркс и Енгелс. Произведенията им не са били приведени в пълна известност. Някои от тях не са били въобще преиздавани и намирането им било почти невъзможно. Цялото им литературно и философско творчество до 1844 г. оставало извън обсега на споровете и изследванията във връзка с идейната еволюция на марксизма. Главната причина за това състояние е враждебността на буржоазната наука и критика към Марксовото учение. Повечето произведения на Маркс са излезли при изключителни затруднения, често на негови разноски³, с помощи от последователи⁴, в крайно ограничени тиражи⁵. „Богинята на века“, както иронично Енгелс нарича полицията, поради ревностния си интерес към марксизма, също допринася за изключването на част от литературното му наследство от сферата на обсъждането. На свой ред Маркс се отнасял към своите публикации като истински професионален революционер. За него те са изчерпвали значението си с решаването на задачите, която ги е предизвикала. Ф. Леснер в своите спомени пише за Маркс: „Будеше удивление неговото безгрижие, което проявяваше към собствените си произведения, след като те са изпълнили своето предназначение. Когато ставаше дума за излезлите негови статии, той обикновено ми казваше: „Ако искаш да имаш в цялост моите съчинения, обърни се към Ласал, той е събрал всичките. От повечето от тях аз нямам нито един екземпляр“. Че това беше така, свидетелствуваше фактът, че той често ме замолваше да му заема едно или друго негово съчинение, което се намираще у мене“.⁶

В последните години от своя живот Енгелс отделя нарастващо внимание на процеса на формиране на марксизма. Очевидно той е имал предвид освен голямото научно и практическо значение на тоя въпрос и опасните последици от неправилното му тълкуване. Енгелс констатира неточности и дори извращения при интерпретацията на марксизма, както и погрешно осветлявани епизоди от Марксовата биография. Във втората си статия за Маркс, посветена на неговия живот и дейност, отпечатана в „Handwörterbuch der Staatwissenschaft“ Енгелс отбелязва, че „повечето от появилите се в печата биографии на Маркс гъмжат от грешки“. В тая връзка той изяснява научния смисъл на създалото се тогава понятие „марксист“, което предполага начин на мислене и действие в конкретна ситуация максимално близък до Марксовия, а не фетишизиране на думите, с които е изложен. В писмото си до Й. Блох от 21. IX. 1890 г. Енгелс възразява срещу повърхностното усвояване на марксизма, водещо до неговото профаниране: „За съжаление много често предполагат, че напълно са разбрали новата теория и могат да

¹ Ленин характеризира периода 1872—1904: „Учението на Маркс удържа пълна победа и върви нашироко“ (Собр. соч. 4-е изд., 18, 546).

² Вж. напр. предговора на Маркс Към критиката на полит. икономия.

³ Напр. брошурата, разобличаваща полицейския заговор във връзка с Кьолнския процес срещу комунистите (1852 г.), вж. К. Маркс и Ф. Енгелс, соч. 28, 542—544, 470.

⁴ 18 броя е издаден със средства на един немски емигрант в САЩ.

⁵ Капиталът, том I излиза в тираж 1000 екземпляра.

⁶ Воспоминания о Марксе и Енгелсе, М. 1956, 167; сам Маркс иронично споменава, че заедно с Енгелс през 1845 г., след като се убедили, че не ще могат да издадат един техен общ ръкопис, го предоставят на „грязещата критика на мишките“ (Към критиката на политическата икономия, БКП, 1949, стр. 10).

я прилагат веднага, шом като са усвоени основните положения, а това далеч не всякога е правилно. В това аз мога да упрекна мнозина най-нови „маркнисти“ и поради това понякога възниква учудваща бъркотия¹

Преценявайки важността на изясняването на Марксовите възгледи, Енгелс се обръща към ръководителя на социалдемократическото издателство „Vorwärt“ Р. Фишер с писмо (15. IV. 1895 г.) с предложение да се публикуват най-значимите работи на Маркс от първия „Рейнски вестник“, като той поема доброволно задълженията на редактор и автор на предговора. Междувременно във връзка с него бил Ф. Меринг, който подготвял „История на германската социалдемократия“ и проявявал силен интерес към ранните произведения на Маркс. Смъртта на Енгелс осуетява проектираното издание.

Погълнати от непрекъснатата борба и научни изследвания, Маркс и Енгелс не са могли сами да обозрат и приведат в систематичен ред колосалната маса от свои архиви, публикации, подготвени за печат ръкописи. Много от тях са безвъзвратно изгубени, други незавършени, а трети познати само като заглавия. Приживе те не са имали нито време, нито средства за едно прегледно събиране на своите съчинения. Ф. Леснер отбелязва по този повод: „Много от съчиненията на Маркс оставаха в течение на десетилетия непознати на широките маси и досега още не са оценени“, особено онези съчинения, които той написа през революцията от 1848 г., преди и няколко години след нея, и които по това време можеха да се разпространят с най-големи трудности². Докторската дисертация на Маркс „За разликата между натурфилософията на Демокрит и натурфилософията на Епикур“ (1841) стояла забравена в ръкописите на някакъв архив; в същото положение се намирали „Към критиката на Хегелевата философия на правото“ (1843), „Икономическо-философски ръкописи“ (1844), „Светото семейство“ (1845), „Немска идеология“ (1845—46) и др. Статиите на Маркс от „Рейнски вестник“ (1842) и „Немско-френски годишници“ (1844), където е публикувал и Енгелс, не фигурирали в официалния списък на литературното наследство на основоположниците на марксизма. Никой освен Маркс не е подозирал за съществуването на блестящите полемични статии по философски и литературни въпроси от младия Енгелс.

Лидерите на II Интернационал (Бернщайн, Кауцки и др.) се отнасяли с недопустимо, но обяснимо за нас пренебрежение към литературното наследство на класиците на марксизма. В тяхно разположение остават редица ценни ръкописи от Маркс и Енгелс, които те не издават с години или публикуват в осакатен вид.³

2

Това състояние на Марксовото литературно наследство повлиява сериозно върху изследването, интерпретацията и популяризирането на неговите проблеми.⁴ Трудно, а в някои случаи и невъзможно е било да се изгради сигурна и пълна представа за формирането на различните страни на марксистското учение или да се схване как тяхната историческа последователност прераства в принцип на съпод-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс за изкуството, БКП, 1951, 14—15.

² Воспоминания о Марксе и Энгельсе, 167.

³ спомените на Ф. Леснер са писани в 1893 г.

⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, М. 1957, стр. VIII, предговора.

⁴ Засягайки трудностите при изучаването на марксизма, А. Лабриола в писмо до Сорел (Рим, 24. IV. 1897) споделя за съчиненията на Маркс и Енгелс: „Не е нужно, разбира се, да се съставят *Corpus juris* или *Testamentum juxta canonem receptum* — но е необходимо да се съберат всички произведения на тези мислители в едно ограничено цяло, достъпно за всеки. Само при това условие писателите от другите страни могат да имат в свое разположение всички източници, които сега те използват от втора ръка, вследствие на което до последно време на какъвто и да е език, освен немски, не се е появил труд за марксизма, който да носи следи от критическо изучаване на източниците“ (Историч. материализъм и философия, стр. 11).

чиненост, съгласуваност и взаимна допълняемост.¹ Хронологически, обосноваването на Марксовите философски възгледи предшества политическите, икономическите и историческите му концепции. Но от това не следва, че той превръща философията в постулат, от който дедуцира останалите съставни елементи на своето учение. Антимарксистката критика от г-н Михайловски до Я. Хомес, К. Льовит, Л. Ландгреб обвинява Маркс, че стигнал до крайно революционните си заключения не въз основа на анализа на капиталистическата действителност, а прилагайки спрямо нея категориите на Хегеловата диалектика.² При формирането на Марксовото учение отделните му части не се детерминират взаимно по хегелиански маниер, а се допълват, интегрирайки към цялостност на концепцията. Така философията е теоретическа предпоставка за научния метод на Маркс в политическата икономия (както той го формулира в увода към т. I на „Капиталът“). Но тя не предопределя насоките на изследването и принципите на конкретния анализ, а още по-малко — крайния резултат. На свой ред икономическите възгледи на Маркс не индуцират пряко естетическите му идеи. Те са теоретическа база за изясняване фундамента на обществения и духовен процес, респ. изкуството. Своите естетически анализи Маркс прави предимно в контекста на политическата икономия, прецизирайки изводите с оглед на това как се отразява една обща тенденция или явление в индивидуализираните факти на изкуството. Следователно положението и значението на Марксовата естетическа теория се определят от принципите на логическа съгласуемост и допълняемост с другите части от неговото учение. Не само конкретно-историческите обстоятелства налагат приоритета в разработката на икономическите схващания пред останалите части от системата, но и специално теоретически съображения. Критиката на Маркс срещу Хегел му открива ограничеността и спекулативността на чисто идеологическото обосноваване на науката, в това число и естетиката. Концентрирайки своето внимание върху анализа на икономическия фактор, Маркс не е имал възможност да направи същото с останалите елементи на взаимодействието. Но това не е израз на каквото и да е подценяване, както впоследствие ще твърдят антимарксистите.³

Малцина от последователите на Маркс, в това число и професионалните отрицатели на учението му, са познавали историята и фазите на неговото формиране. Най-развитата теоретическа част от същността му — икономическата, те са считали единствено представителна, нещо като синоним на неговото съдържание. Ранните проявления на Марксовите възгледи, тяхното съзряване и израз, особено от периода 1844—48 г., когато фактически изкрystalлизират философско-политическите им аспекти, остават непознати. Преобладаващото мнозинство последователи на Маркс, предимно доктринерите, възприемат учението му в обратна перспектива: „Изходен пункт на тяхното развитие се оказва крайният (за това време) пункт в развитието на самия марксизъм. Този напълно естествен факт определя и последователността на реалния процес на създаване на научната комунистическа теория: усвоили икономическото ѝ съдържание, посочените дейци са приемали и неговото учение; от първия том на „Капиталът“

¹ Използувайки тия принципи, М. Лифшиц сполучливо реконструира основните положения от изгубения и недовършен „Трактат за християнското изкуство“ (1842) от Маркс.

² Вж. сб. Отчуждение и гуманност, М. 1967, 41—44.

³ „Маркс и аз бяхме отчасти виновни за това — пише Енгелс до Йосиф Блох на 21. IX. 1890 г. — че младите (маркнисти) понякога придаваха по-голямо значение на икономическата страна, отколкото би следвало. Случваше се, че възразявайки на нашите противници, да подчертаваме главния принцип, който те отричаха, и не всякога се намираше достатъчно време, място и повод и да отдаваме необходимото и на останалите моменти, участващи във взаимодействието. Но шом работата идваше до изобразяването на някакъв исторически период, т. е. до практическото приложение, работата тук се изменяше и тук вече не можеше да има никаква грешка“ (Маркс и Енгелс за изкуството, стр. 14).

те са отишли към „Манифеста“. От тяхното внимание убягва периодът на формиране на марксизма, чието съдържание образува разработката на основите на диалектическата философия“.¹ Това отчасти обяснява защо Бернщайн, Кауцки и др. са смятали за необходимо да „допълнят“ неговото учение с философията на Кант, Спиноза или етиката на Фойербах. Те не са осъзнали революционното значение на диалектическия метод, третирали са го като момент от личната идейна еволюция на основоположниците на марксизма. „Ние никога не ще свършим, ако започнем да изброяваме всички причини, вследствие на които така е закъсняла обективната критика на „марксизма“ — пише в 1897 г. А. Лабриола на Сорел — Вие добре знаете, че някои френски писатели от крайно левите виждат в историческия материализъм не научна теория, достойна за сериозна критика, а лично мнение на двама писатели, които въпреки своето величие, са били само обикновени, в сравнение със шефовете на социалистическата теория. . . възгледите на Маркс и Енгелс се смятат за мнения на другари, затова, са оценявани от гледна точка на симпатиите и антипатиите към техните личности“.² Именно това подценяване на идейното богатство на Марксовото литературно наследство стеснява същността му до икономическата част, а диалектическият материализъм се представя за „лично дело на Маркс и Енгелс, частна работа на всеки демократ“.³ Оставяйки неизяснена диалектиката при формирането на Марксовото учение, Бернщайн, Кауцки и други техни съмишленици отъждествяват неговата същност с икономическата теория. А като я превръщат в универсално средство за разшифроване целия комплекс обществени явления, неизбежно я вулгаризират. „Работата съвсем не стои така, че само икономическото положение е единствената активна причина, а останалото е само пасивни фактори. Не, тук взаимодействието е на основата на икономическата необходимост, която в края на краищата ще се прояви — изрично предупреждава Енгелс срещу профанациите на марксизма: „няма никакво автоматично действие на икономическото положение“.⁴

Веднъж легализирали ограниченото си познаване и едностранчиво тълкуване на Марксовото учение за негова същност,⁵ Кауцки и Бернщайн по аналогичен начин определят отношението си към естетическата му страна. Ако те самоуверено са преценили, че диалектическият материализъм е „частна“ работа на Маркс и Енгелс, какво може да се очаква да проявят към възгледите им за изкуството? Впрочем някогашната „младежка склонност към бързо обсъждане“ на Кауцки вече се е превърнала според Енгелс в предубеждение към фактологията и неспособност за истинска научна работа. Без да е адепт в естетиката, нито запознат с Марксовото схващане за изкуството, Кауцки прави принципи отстъпления от историческия материализъм. В спора си през 1896 г. с английският десен социалист Ъ. Бакс⁶ — привърженик на психологическия възглед върху историята. Кауцки признава, че изкуството не може да бъде изяснено чрез метода и категориите на историческия материализъм.⁷ Впрочем би могло да се разкрие само общото в идейното съдържание между творчеството на Шекспир или Гьоте и духа на съответните епохи. Но „поетическите особености“ на двамата гении са извън компетентността на историческия материализъм, който бил безсилен да разшиф-

¹ Н. И. Лапин, Борьба вокруг идейного наследия молодого Маркса, М. 1962, стр. 8.

² Исторический материализм и философия, 17.

³ История философии, М. 1961, V, 507.

⁴ Маркс и Енгелс за изкуството, 12, писмо до Г. Шаркенбург, 25. I. 1894.

⁵ К. Кауцки заявява: „Аз разглеждам марксизма не като философско учение, а като емпирична наука, като особено разбиране на обществото“ („Der Kampf“ Heft 10, Wien, 1909, S. 452).

⁶ В спомените си за Енгелс, Бакс с гордост изтъква „как венъж спорехме с него по повод материалистическото разбиране на историята“ (вж. Воспоминания о Марксе и Энгелсе, 321).

⁷ Вж. подробности за тая дискусия у Г. Фридлендер, Русская литература, 1960, кн. 2.

рова всичките страни на художествено-о творчество. Тук са пределно ясно очер-тани две кардинални отстъпления на Кауцки от марксизма, превърнати впоследствие в „класически“ постулати на буржоазната и ревизионистка критика на Марксовата естетика. Първо, той отъждествява марксистическото гледище за много-факторната зависимост на обществените явления с идеята за пряката им обусло-веност от икономиката.¹ Занапред антимарксизмът, пренебрегвайки автентич-ното схващане на Маркс, ще критикува тезата на Кауцки като ортодоксално марксистка. Второ, от това, че Маркс не аргументира всичките страни на художе-ственото творчество, не следва, че не е дал за пръв път строго научна постановка на най-главните. Никъде Маркс не е претендирал, че неговата теория дава окончателно решение на всички въпроси. Най-малко може да се очаква друго от-ношение спрямо собствените му естетически възгледи, развити при това ескизно, по повод.² Кауцки не противодействува правилно и по тоя пункт и така санкцио-нира втория „класически“ постулат на антимарксизма в областта на естетиката: принципната невъзможност на марксизма да интерпретира научно индивидуал-ните явления като изкуството, художествената творба, личността на художника, понеже неговите методи, категории са чужди на тяхната природа. Абсурдно е да се съди за потенциала на едно учение като марксизма, някои страни от което на първо време са били само очертани³, а доразвиването им се осъществява чрез тяхната по-нататъшна конкретизация. Впрочем, приемайки интерпретацията на Кауцки за чиста монета, антимарксистите демонстрират интелектуалните си възможности на същото равнище.

3

Липсата на цялостно издание на Марксовото естетическо наследство, дори на сведения за ранните му публикации, обуславя един странен факт в работите на първите марксисте-естети: отсъствието на преки позовавания на естетиче-ските възгледи на Маркс. Й. Дишген, А. Лабриола, У. Морис, П. Лафарг, А. Ба-бел, Ф. Меринг, Г. В. Плеханов, В. И. Ленин, Р. Люксембург, К. Либкнехт, К. Цеткин — отнасяйки се с дълбоко уважение и преданост към Марксовото идейно наследство и сами обогатявайки в различна степен марксистката естетика, не са подозирали съществуването на възгледите на Маркс за изкуството.⁴ Дори в своите мемоари, появили се в периода 1890—1906 г., близките и приятелите на Маркс като П. Лафарг, В. Либкнехт, Елеонора Маркс-Евелинг дават важни све-дения за неговите естетически предпочитания и оценки, но без да изтъкват в тях нещо повече от индивидуално характеризиращ елемент. Това убеждение, последица от непознаването на Марксовото литературно наследство, ще доми-

¹ Изходният момент в „естетиката“ на Кауцки: „... естетическата потребност расте заедно с икономическия прогрес и даже непосредствено се развива от него“ (цит. по В. Десницкий, Введение в изучение искусства и литературы, Л. 1925, 110/к. м.). Всъщност това е кредото на вулгарния социологизъм в изкуствознанието, а не на марксизма.

² „Трябва да се изследват в подробности условията за съществуване на различните фор-мации, преди да се опитаме да извлечем от тях съответстващите им политически, частно правни, естетически, философски, религиозни и т. н. възгледи. В това отношение е направено твърде малко, защото малцина хора са се занимавали сериозно с това. В това отношение ни е необходима масова помощ, областта е безкрайно голяма“, пише в 1890 г. Енгелс (сб. Маркс и Енгелс за изкуството, 15).

³ А. Лабриола, Историческия материализъм и философия, 10: „Енгелс няколко дни преди смъртта си ми писа: „Ние направихме само първата крачка“. Ленин дава прещенката: „Ние съв-сем не гледаме на Марксовата теория като нещо завършено и неприкосновено; напротив, ние сме убедени, че тя е положила само крайгълните камъни на оная наука, която социалистите са длъжни да движат по-нататък във всички посоки, ако не искат да изостанат от живота“ (соч. т. 4/191).

⁴ Вж. П. С. Трофимов, Очерки марксисткой эстетики, М. 1963, 109—204.

нира чак до първата четвърт на нашия век, а ще бъде окончателно превъзможнато по-късно. Изтъкнати представители на марксистката естетика като Ф. Меринг и Г. Плеханов са считали научното ѝ обосноваване само като възможност. Меринг се опитва да очертае нейния изходен пункт: „Проблемата за научната естетика се свежда до въпроса, може ли да бъде написана научна история на естетическото чувство, неговото развитие и еволюция в човешкото общество. Не се ли проявяват в безкрайно пъстрия калейдоскоп на субективните вкусове някакви обективни фактори, определящи това чувство? Този, който стои на почвата на историческия материализъм, е длъжен да даде на този въпрос положителен отговор, трябва да вижда в историческия материализъм единствения ключ за разрешение на задачата“.¹ Очевидно Меринг, ако е познавал идеите на Маркс за генезиса на естетическото развитие в неговите „Икономическо-философски ръкописи 1844 г.“ не би очертал така общо задачата за създаване на марксистка естетика. Но, както е известно, те са публикувани едва през 30-те години на нашия век.

Ф. Меринг, първият крупен биограф на Маркс и систематизатор на неговото литературно наследство, извършва истински научен подвиг с издаването на три тома от литературното наследство на Маркс, Енгелс и Ласал.² Публикацията на тритомника не се изчерпва с библиографски съображения. Меринг пределно ясно формулира тяхното предназначение с оглед повелята на тогавашния момент: „Да се разкрият историческите корени на марксизма — значи да се разсеят безпопечността на разсъжденията, че марксизмът се е „изживял“.“³ Същевременно той е искал да опровергае мнението, циркулиращо сред „вождовете и учителите на широките работнически маси“, че „ранните незрели произведения на Маркс и Енгелс не са сами по себе си ценни за разбиране същността на марксизма“. При съставянето на тритомника Меринг се ръководел от съображенията за достъпност, за да не стане изданието „прекомерно претрупано“. Затова редица полемични произведения на основоположниците на марксизма остават невключени, а други съкратени. Издателят Дитц още по-настойчиво внушавал на Меринг да се поместят предимно „четивни“ материали. Оттук неизбежните слабости на „Литературното наследство“: несигурно идентифициране на някои Марксови работи, невключването на други, несъвършенства в структурата на тритомника. Но постигнатото е несравнимо по-съществено от недостатъците на тоя пръв компендиум на марксисткото литературно наследство. В него е поместена познатата дотогава само фрагментарно преписка между Маркс и Енгелс с Ласал по повод неговата трагедия „Франц фон Зикинген“. Значението на „Литературното наследство“ се оценява от някои дори като начало на „нова епоха“ в изследване историята на марксизма. И това е вярно, без да се преувеличават резултатите от тритомника. Защото опортюнистичните възгледи сред широки социал-демократически среди допринасят още задълго „обществено-естетическия идеал на Маркс и Енгелс да остава в сянка като нещо незадължително за социалистите“.⁴ Освен това, въпреки отделните прозрения Меринг още не се издига до ясното

¹ „Ästhetische Streifzüge“ (1898—99); Neue Zeit от с. г. — цит по Ф. Меринг, Мировая литература и пролетариат, М. 1922, 5. В предговора към същата книга Е. Цобел преценява, че „историческата естетика“ на Меринг не е теоретическа система на естетиката, тя се свежда изключително до основи на изкуството и литературата“ (5).

² Aus literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lasale; Hrsg. v F. Mehring, Stuttgart, 1902 съкратено „Nachlassausgabe“. Второ изд. на немски: Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels, 1841, bis. 1850, I Bd, Berlin und Stuttgart, 1923. На руски: „Из литературное наследия К. Маркса и Ф. Энгельса и Ф. Лассалю, Одесса, 1908 (изд. само 2 тома)

³ Н. И. Лапин, Борьба вокруг... стр. 21; имат се предвид също 19, 20, 23 стр.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, М. 1957, I, стр. X.

разбиране, че зад приведените в „Литературното наследство“ възгледи, преценки и мнения на класиците на марксизма за изкуството се крие новаторска естетическа концепция.* Следователно, може да се обобщи: формирането на марксистката естетика и литературна критика до първата четвърт на нашия век е протекло под влиянието на общофилософските и икономическите идеи на Маркс и Енгелс, но не и на естетическото им наследство¹.

4

Отношението на буржоазната критика към марксистката естетика е, както вече се изтъкна, по-безапелационно, отколкото към марксизма като учение. Тя е отминавала Марксовото естетическо наследство като несъществуващо дори след публикуването на „Литературното наследство“. Разбира се, неговата поява в сравнително ограничен тираж и то само на немски, а впоследствие и на руски, не е могла да осигури голяма популярност на Марксовите естетически схващания. Да приемем и това, че фрагментарната им форма усложнява откриването на концепцията, която съдържат. Но изглежда тия обективни основания не са достатъчни за „ликвидирането“ на тия схващания, щом критиците им прибегват до арогантност: те заклепват марксизма в духовна стерилност, понеже бил принципно несъвместим с каквато и да е естетика! Както може да се предположи, тъкмо профанациите и извращенията на опортюнистите от II Интернационал са изходните аргументи на антимарксистката критика в сферата на естетиката и изкуствознанието. Вълната на доктринерско отрицание на марксизма, представян като антипод на духовното, творческо начало в човешката дейност, прониква в Италия (Б. Кроче), Франция (Сорел), Белгия (Вандервелде), Англия (фабианците, Б. Бакс), Русия (Струве).¹ Самоунищението на буржоазните естети за техния абсолютен приоритет в познание на изкуството спада към „благородните“ им предразсъдъци, онаследени от аристократите. Като отъждествява марксизма с опортюнистичните му разновидности, буржоазната критика „доказва“ несъвместимостта на историческия материализъм с естетиката и изкуството!

Н. Бердяев обвинява „икономическия материализъм“(!)* в покушение над „всяко предание, всякаква свещена приемственост в историята. . . В концепцията на икономическия материализъм историческият процес окончателно е лишен от душа. . . единствената реалност на историческия процес се оказва процесът на материално-икономическото производство, и тези икономически форми, които се раждат от него, са единствените онтологични, истински първични и реални. Всичко останало е само вторично, рефлекс, надстройка. Целият реален живот, цялата духовна култура, целият човешки живот е само отражение, рефлекс, а не истинска реалност. Извършва се окончателно процес на лишаване на историята от душа“.³ Тоя измъчен извод резюмира целия фалш на изходните предпоставки на Бердяевата критика на марксизма (наричан от него „икономически материализъм“). Лишавайки от душа историята, превръщайки живота в „неистинска реалност“, той разкрива аскетичната си враждебност към духа и неговата сублимна проява — изкуството!

¹ Тук трябва да се има предвид решаващият принос на Ленин върху формирането на марксистката критика и естетика, на който не се спираме тук.

* в интерес на точността трябва да се изтъкне, че Мering е бил близо до възгледа, че мислите на Маркс и Енгелс за изкуството имат теоретическо значение, понеже са „дали твърде плодотворни указания“ в естетиката“ (Из литературно наследство Маркса, Енгелса и Лассала, II, 437).

² Р. Люксембург о литературе, М. 1961, 17, предг. от М. Коралов.

³ „Смисъл истории“, Обелиск, 1923, Берлин, 17.

* „Свещената приемственост“ на тезата на Бердяев с опортюнизма е съвсем очевидна, за да се доказва.

В своята сензационна студия „Как се роди и как умря теоретическият марксизъм в Италия“ (1895—1900)¹, Б. Кроче прибегва до традиционните аргументи на буржоазната критика срещу теоретическата възможност от марксистка естетика. „В 1930 г. на философския конгрес в Оксфорд — пише той в изповеден тон — болшевикът и екзистенцистът на съветската просвета Луначарски направи презрително изказване върху „буржоазната естетика“ (без да изключва Кант и мене персонално) и прокламира в замяна на това марксистката и пролетарската; и аз, ставайки да говоря след неговата реч, — в желанието си да го накарам да отбележи, че „марксистката естетика“ е *contraddizione in termini*, и че не по-малко лишени от смисъл са думите „буржоазна поезия“ и „пролетарска поезия“². Понататък Кроче споделя: Луначарски репликира „моето твърдение за несъвместимостта на историческия материализъм с естетиката“ и тържествено извести, че при издаването съчиненията на Маркс ще бъде включена една цяла, непубликувана глава от увода „Към критиката на политическата икономия“ (1859), която се отнася точно за естетическата проблема“³.

В същия изповеден стил Кроче изтъква заслугите си за „кончината“ на марксизма в Италия. Едно детайлно проучване на икономическата теория на Маркс му открива нейната „пълна погрешност, особено що се касае до принадлежната стойност“. След това Кроче отрича вече „всички философско-научни тези на Маркс“⁴ като несъстоятелни. Логическата аргументация на Кроче е образец на мистификационна критика на марксизма: аксиомата е, че марксизмът е „само икономия и никога естетика“ (аргумент: досега още няма интегрална марксистка естетика, следователно не може и да има). Прави се след това обратна дедукция с наукообразен анализ, за да се обяви фиаското на „всички философско-научни тези на Маркс“. Така неусетно марксизмът се извежда вън от науката, а самият Маркс — от категорията на учените. Според Кроче той имал „характер не точно и не главно философски на учен, но на един мощен политически интелект, или по-скоро един революционен гений, който беше дал гласък и съдържание на работническото движение“⁴. А за неговото учение: „Струва ми се, че интерпретацията на марксизма като революционна формула, а не вече като научна и философска, си проправя път, и че тя доминира в книгата на марксиста-комунист Ноок, *Pour comprendre Marx* (trad. franc. Paris, Callimard, 1936).

¹ B. Croce — *Come nacque e come morì il marxismo teorico in Italia (1895—1900)* — в книгата на А. Labriola „La concezione materialistica della storia“ Bari 1938.

² Пак там, 279.

Към тая полемика проявява жив интерес от затвора А. Грамши. В писмо от I. XII. 1930 г. той се обръща със следните думи към Тания (сестра на жена му): „Ще бъда доволен, ако успееш да намериш в някоя римска книжарница октомврийската книжка на сп. „Нова Италия“, редактирана от Луиджи Русо, и можеш да я изпратиш на Джулия. В тази книжка е поместено писмо, в което се говори за вежливия диспут, станал на неотколешния международен конгрес на философите в Оксфорд между Бенедето Кроче и Луначарски по повод на въпроса дали съществува, или може да съществува естетическо учение на историческия материализъм. Писмото е може би от Кроче или поне от някой негов ученик и е интересно. От това писмо излиза, че позицията на Кроче спрямо историческия материализъм се е напълно променила в сравнение със заемащата от него допреди няколко години. Сега Кроче поддържа чисто и просто, че историческият материализъм бележел връщане към стария... средновековен теологизъм, към философията преди Кант и Декарт. Това изумява и кара човек да се усъмни дали и той въпреки олимпийското спокойствие не е почнал да дреме много често, по-често, отколкото се е случвало на Омир...“ (Писма от затвора, Н. култура, 1956, 111).

³ Под линия Кроче продължава своя коментар на съобщението, направено от Луначарски: „Тази глава или параграф не беше нищо друго, освен няколко страници, публикувани вече от Кауцки в „*Neue Zeit*“, в които се поддържа, че гръцкото изкуство е напълно свързано със социалните и икономическите условия на антична Елада и че Ахил сега, след откриването на барута, би бил смешен и се търси обяснение защо това изкуство още ни доставя такова удоволствие, привеждайки като причина, че се харесват на възрастните наивностите на децата (Омир, Есхил, Софокъл и тем подобни деца, 279, к. м.).

⁴ Цитираната студия на Кроче, 298—299.

Друг аргумент на буржоазната критика срещу Марксовите естетически възгледи е тяхната „неоригиналност“. Х. Фишер отбелязва като нещо самоочевидно за Маркс: „... неговото отношение към религията, изкуството, природата е съвършено непродуктивно, неоригинално, и при това в такава степен, в каквато при такъв огромен ум това е възможно само в пустинята на XIX столетие“¹. И тук същата софистика както при Кроче, — в първия случай Маркс беше „мошен политически интелект“, за да не бъде признат за учен; при втория — „огромен ум“, но за съжаление мислещ „съвършено непродуктивно, неоригинално“! И за всичко е виновна епохата, в която е живял!

В по-стеснен обсег резервираността към Марксовата естетическа теория се аргументира с критични бележки относно... художествения му вкус. П. Демец в книгата си, посветена на естетическите възгледи на основоположниците на марксизма, стига до извода, че Маркс бил „сериозен и доста консервативен ценител на изкуството, чиито любими писатели били Есхил, Шекспир и Гьоте“². И за да не заглъхне „свещената приемственост“, М. Юнг преповтаря, без да споменава името на Бердяев, неговия упрек, че Маркс „лишил историята от душа“³!

П. Франкастел в своята статия „Социология на изкуството“ превръща в аргумент срещу марксисткото обяснение на изкуството обстоятелството, че в съчиненията на Маркс изкуството, с изключение на литературата заема невероятно ограничено място. Нещо повече, Франкастел дори открива, че Маркс е изневерил на своята диалектика, като не я приложил стриктно в сферата на изкуството. Следователно неговите естетически изводи трябва да бъдат приети с резерва.⁴

Пак по линията на „свещената приемственост“ швейцарският литературовед М. Верли възпроизвежда стереотипната буржоазна теза срещу марксистката естетика, че тя пренебрегвала поетическия феномен: „... на социалната и икономическа обусловеност на литературата се придава дотолкова изключително значение, че тя се превръща в проста функция — орган или продукт на социално-икономическите закономерности, при което обикновено такива закономерности се установяват предварително във вид на схематично опростени тезиси на някаква определена политическа доктрина. Такава методология се проявява особено ярко у последователите на историческия материализъм в разбирането на К. Маркс. В марксистката трактовка на литературата това социално направление, е може би, в своята най-принципиална форма, но заедно с това, понякога се вулгаризира. Във всеки случай, то е представено, особено в немското литературоведение, от лица, стоящи вън от литературата и проявяващи се доброволно или по необходимост... Това са, тъй да се каже, литературоведи *malgré eux* (против собствената си воля).“⁵ Ако марксисткото схващане за литературата се поддържа от импровизирани теоретици, некомпетентни лица*, то едва ли представлява наука. М. Верли имплицитно прокарва мнението, че не става въпрос за един възглед върху литературата, който „пнякога се вулгаризира“, но че е по същество несъвместим с нея! Дори в случаите, когато принципите на марксистката естетика се прилагат от хора с изтънчен усет — Верли сочи като пример Лукач и

¹ Hugo Fischer, Karl Marx und sein Verhältnis zu Staat und Wirtschaft, Jena, 1932, S. 11 f.

² цит. по Иностранная литература, 1962/1, стр. 191.

³ La Table ronde, Paris, 1959, 142.

⁴ M. Young, Thonias Carlyle and the art of history, London 1939, S. 181.

⁵ М. Верли, Общее литературоведение, М. 1957, 179, 180—181.

* Ето мнението на Маркс за „компетентните писатели“, към които по традиция и самочувствие спада и Верли: „Ако немецът се огледа назад, върху своята история, то главната причина за своето бавно политическо развитие, а така също за жалката литература до Лесинг, той ще види в „компетентните писатели“. ... Некомпетентни писатели създадоха нашата литература. Готшед и Лесинг — избирайки между тях кой е „компетентен“ и кой е „некомпетентен“ автор“ (Сб. за изкуството, 476).

Кодуел, — все пак „постоянно се хвърля в очи противоречието между примитивната схема, ограничаваща мисълта на автора, и дълбокомислието на отделни, често блестящи бележки, на каквито тези писатели се оказват способни“. Но за да не помисли, че марксистката естетика може да бъде научно реабилитирана чрез интелектуалните достойнства на някои нейни представители, Верли се заема с развенчаването ѝ: „Решаващо опровержение на марксистката литературна концепция е този факт, че марксистите игнорират или отричат поетическият феномен*, че разглеждането на литературата служи в тяхното разбиране на интереса на чужда на този предмет аргументация. Ако те разглеждат Ваймар от 1800 г. като исторически (т. е. съгласно марксистския график за движение на историята) „изостанал“ свят, то това е, може би, правилно приложено към историята на развитието на социализма, но няма ни най-малко отношение ни към Гьоте, нито към историята на литературата“.¹

II

Едва след победата на Октомврийската революция отношението към Марксовото литературно наследство се поставя на научни основи, а събирането, систематизацията и теоретическата му разработка става първостепенен идеологически въпрос. В 1918 г. вече се проектира първото събрание на съчиненията на Маркс и Енгелс в размер 28 тома.² В състава на редакционната колегия влиза и Ленин, чието великолюпно познаване библиографията на марксизма, както и принципите на научния превод дават решителен тласък на начинанието. В тия сурови и героични времена от историята на младата Съветска република се издават редица от съчиненията на основоположниците на марксизма: „Въведение към критиката на политическата икономия“ (1922); избрани писма от епистолярното наследство на Маркс и Енгелс в един том, подготвен от В. Адоратски; други писма и документи от наследството на класиците се публикуват в сп. „Под знаменем марксизма“ (1922—23). Със създаването на института Маркс-Енгелс (1920—21) по решение на ЦК на РКП (б), работата по издаване съчиненията на класиците на марксизма се поставя на висока професионална основа. Съветското правителство отпуска големи средства за закупуване на всички открити документи от Маркс и Енгелс, цели библиотеки от бивши социалдемократически лидери, „Новата американска енциклопедия“, където са били поместени статии от двамата създатели на научния комунизъм, почти целия архив на I Интернационал и пр.³ През 1924 г. въз основа на доклада на Д. Рязанов първият директор на института Маркс-Енгелс, за новооткритите материали от литературното наследство на класиците, XIII конгрес на РКП (б) „възлага на ЦК в съгласие с Коминтерна да вземе всички мерки за възможно най-скоро издаване пълното събрание на съчиненията на Маркс и Енгелс на руски и други езици“⁴. Предприемат се с голям размах паралелни издания на руски и немски, с известни типологични различия в тяхната структура. Международното издание — МЭГА (Marx-Engels Gesamt-Ausgabe) било замислено като академично, с цел „да възпроизведе с максимална

* „Отричайки“ поетическия феномен, Маркс напр. пламенно е обичал поезията на Омир, Данте, Шекспир, Гьоте, Бърнс, а с Хайне, Фрайлиграт, Веерт са разисквали по поетически въпроси.

¹ М. Верли, Общое литературоведение, 182. Че Германия и Ваймар като „изостанал“ свят съвсем определено са влияели върху съзнанието на Гьоте се вижда от неговите горестни слова: „Германски писател — значи германски мъченик“ (вж. по-подробно — Екерман, „Разговори с Гьоте“, Наука и изкуство, 1966, 366—367).

² Великое наследие, М. 1968, 12—13 (от предвидените 28 тома излизат само четири).

³ Вж. по-подробно: Е. Кандел, О публикации литературного наследства К. Маркса и Ф. Энгельса, М. 1947; Е. Степанова в сб. „Из истории марксизма“ М. 1961.

⁴ Великое наследие, 19.

точност и в систематичен ред цялото духовно наследство на Маркс и Енгелс², като всеки документ и съчинение се отпечатва на съответния език от оригинала. Първият том излиза в 1927 г., а общо под емблемата на МЭГА — 7 тома (в 8 книги). Втората световна война прекъсва неговата пълна реализация*. МЭГА допринесе извънредно много за проучването и разпространението на Марксовото литературно и естетическо наследство. Тук са публикувани за пръв път „Към критиката на Хегеловата философия на правото“, „Немска идеология“ повече от 40 нови статии от периода на революцията 1848 г., писма на Енгелс до сестра му, юношеските стихотворения, епиграми и поеми на младия Маркс и др.³ Същевременно се пуска и „Архив Маркса и Енгелса“ (от 1932 до 1963 г. общо 15 тома). Само в първото руско Събрание на съчиненията (1928—46) влизат 1247 произведения и 3297 писма. За пръв път са включени и „Икономическо-философски ръкописи 1844 г.“ (частично), погрешно сметнати тогава за „подготвителни работи“ към „Светото семейство“. Тая внушителна панорама на Марксовото литературно наследство³ открива възможност за съветските учени да пристъпят към по-задълбочено изследване на естетическите възгледи на Маркс.

Но дори в съветско време естетическите възгледи на Маркс не получават бързо признание. И тук на първо време преобладава мнението, че това са епизодични изказвания за изкуството, елемент от личната култура на Маркс. В други случаи се поддържа версията, че такива схващания изобщо не са били изказвани от него. Това разногласие протича на специфичния за тогавашната епоха фон на т. н. „плекхановска ортодоксия“. Почти единодушно се е приемало, че изграждането на марксистка естетика като наука е възможно само като продължение на Плехановите традиции и принципи в изкуствоведението. Върху облика на тия разисквания указват сериозно въздействие А. Богданов, а даже Шулятиков и В. М. Фриче са имали значителна популярност.⁴ Те не са познавали Марксовото естетическо наследство или са споделяли повърхностното заключение за тясно личния му характер. Усилено е бил разискван въпросът: кой би могъл да бъде издигнат в ранг създател на научната марксистка естетика? Привеждали се имената на Плеханов, Мering, П. Лафарг, К. Кауцки, Р. Люксембург, Фриче и дори на „маркисти“ като В. Хаузенщайн! Очевидно, теоретическото превъз-

² Пак там, 20 и 22.

³ Фактически все още не разполагаме с пълно издание на Марксовото естетическо наследство. Неговите „ексцерпти“ от „Естетика“-та на Ф. Т. Фишер са познати отчасти само по коментарите на Лифшиц и Лукач. Не са публикувани всички конспекти на Маркс от прокудираните от него естетически и литературоведчески съчинения. Съвсем наскоро Г. Фридлендер публикува в свой превод обширния конспект на Маркс върху многотомната „История на френската поезия и красноречие“ (1801—1809) от Ф. Бутевек (вж. Известия на АН СССР, серия Лит. и езика, том XXVII, вып. 3, 1968). Не е преведена на руски език пълната преписка на Маркс с Фрайлиграт, тритомната преписка на Енгелс с Пол и Лаура Лафарг, издадена на френски Friedrich Engels Paul et Laura Lafargue, Correspondance, Paris, 1856—1959.

Косвени данни за естетическите възгледи на Маркс могат да се намерят в сб. писма „Brief von und an Georg Herveg“, München 1896; Wilhelm Libknecht, „Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels“, Monton, 1963.

Има спорни въпроси при идентифицирането на някои произведения, свързани с името на Маркс. Съветският естетолог Х. Пузис излезе в печата с тезата, че статията „естетика“ в „Нова американска енциклопедия“ е написана от Маркс. Научният сътрудник от ИМЕЛ В. Брушлински отхвърля предположението на Пузис с думите: „аргументите противоречат на фактите“ (вж. Вопросы литературы, 1966/5). Същото становище срещаме преди това у Лукач, който категорично отхвърля версията, че Маркс или Енгелс са автори на спорната статия. (вж. Karl Marx und Friedrich Engels als Literaturhistoriker, 1952. S. 6). Г. Фридлендер споделя схващането, че статията не е от Маркс. (К. Маркс и Ф. Енгелс и вопросы литературы“, М. 1962.).

Не е документирано твърдението, че Маркс възнамерявал да напише систематична естетика, което Ю. Боров приема за аксиома (вж. Введение в естетику, М. 1965, 37).

⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс об искусство, I, предг. XI.

ходство на Марковите естетически идеи не е било осъзнато не само по отношение на буржоазните теории, но и спрямо популярните опити на неговите последователи (с изключение на Плеханов и Меринг). Въпросът продължавал да се дискутира, когато В. Десницкий в 1925 г. публикува първия сборник с извадки от естетическото наследство на Маркс, Енгелс, Ленин, Меринг, Плеханов и Кауцки¹. В предговора авторът пише: „Ние ограничихме съдържанието на сборника с материали взети само от „класиците“ на марксизма. Това, разбира се, го прави беден на „завършени“ отговори на много от поставените в сегашно време въпроси. И това е напълно естествено, понеже пред основоположниците на марксизма, в неговата теория и практика на пръв план са стояли други въпроси, други първостепенни задачи. Оттук — често неразвити докрай, частни изказвания по въпросите на изкуството у Маркс, Енгелс и Ленин; оттук липсата на специална трактовка на въпросите на изкуството, като от тях, в по-голямата им част се поставят само пътьом, във връзка с постановката на основните проблеми на теорията и практиката на марксизма. Но в тази тясна връзка с трактовката на основните проблеми на марксизма се състои особена ценност на „фрагментите“, откъслечните съждения на основоположниците.² Тая оценка е типична за тогавашната степен на проникване в същността на Марковите естетически възгледи. Те дори не са обособени, както и съответните изказвания на Енгелс и Ленин, от идеите на „класика“ на марксизма К. Кауцки! А разпределението на фрагментите от естетическото наследство на авторите подсилва тая погрешна тенденция — от 79 фрагмента само 20 са от Маркс, Енгелс и Ленин, а от общо 228 стр. съдържание на сборника, на тях са отделени 20!³ Някои от изказванията на действителните класици на марксизма са представени за „частни съждения“. Това е погрешно, не защото няма такива, но оценката е извън контекста на цялото, което в тоя момент далеч не е било известно. И въпреки това, появата на тоя сборник е признат на една нова, плодотворна тенденция — пръв опит за систематизация на естетическото наследство на марксизма и изясняване своеобразието на неговата съдба.

Но преобладаващи все още били възгледите, подценяващи значението на Марковото естетическо наследство. Л. Я. Зивелчинская в 1927 г. заявява, че „марксистка естетика едва сега се очертава“⁴. В. М. Фриче изказва уверено своето заключение, че „Маркс ни е оставил освен общата концепция на историческия материализъм, само сравнително неголям фрагмент, посветен на изкуството,* а Енгелс с въпросите на изкуството въобще не се е занимавал“⁵. Истинският основоположник на „научната естетика“ бил Плеханов, който освен това „е един от

¹ Введение в изучение искусства и литературы, Л. 1925.

² Пак там, 3.

³ Списъкът на цитираните в сборника извадки от произведенията на Маркс и Енгелс позволява да се установи, които от тях вече са били използвани като библиография към естетическите им възгледи: Към критиката на политическата икономия; Енгелс — Реч на гроба на Маркс; Теории на принадлежната стойност; Писма на Енгелс до И. Блох, К. Шмидт и Г. Шаркенбург; Архив, М., 1924, I; Анти Дюринг; Ролята на труда... Произход на семейството...; Маркс и Енгелс — писма; Капиталът, I т.; Маркс — статий от „Рейнски вестник“; „Манифеста“.

⁴ „Опыт марксистской критики эстетики Канта, М.—Л., 1927, 166.

В следващата си книга „Опыт марксистского анализа истории эстетики“, М. 1928, Зивелчинская представя в раздела „Естетиката на пролетариата“ само Плеханов (цит. по З. Г. Апресян, „Разработка на естетическото наследство на К. Маркс и Ф. Енгелс в 30-те години“, Вопросы филос. 1966/9). В нашето изложение се позоваваме няколкократно на библиографията в статията, без винаги да упоменаваме това.

⁵ Проблемы искусствоведения, 1930, М.—Л., 5.

* Фриче има предвид фрагмента, посветен на своеобразието и съдбата на гръцкия епос в труда на Маркс „Към критиката на политическата икономия“.

основателите на марксистката социология на изкуството“. В същата книга Фриче привежда характерен пасаж от съчинението на Ф. И. Шмидт, което той рецензира — „Искусство. Основные теории и истории“: „Марксистката теория на изкуството — тази научно-теоретическа основа на практическата художествена политика на съветската власт — досега не е разработена. Марксистите са заети непосредствено с насъщните въпроси на държавния живот и те нямат време да се заемат достатъчно с въпросите на изкуството“¹. Аналогично становище защитава и М. Н. Покровски: „Теория на историческия процес отдавна имаме, марксистка теория на художественото творчество тепърва ще създаваме... Това не е, както общата история или политическата икономия. Там нашите велики учители са ни оставили редица класически образци. По история на художествената литература, освен няколкото работи на Плеханов и Меринг, нищо няма“². Никак не е чудно, че при тая неправдоподобна историческа перспектива В. М. Фриче е могъл да „коригира“ Маркс в своята „Социология на изкуството“³, а тя — истински компендиум на вулгарния социологизъм — да бъде изтъквана като книга със „световно значение“⁴. Обобщавайки типичната за този период тенденция спрямо Марксовото естетическо наследство, М. Лифшиц пише: „И така гледаха на работата не само Покровски и самият Фриче — подир тях следваха цяла редица безкрайно по-дребни автори. Всички те внушаваха на читателя, че у Маркс и Енгелс повече от най-общ исторически поглед не може да се намери, че марксистката теория на литературата и изкуствознанието трябва да създаваме отново, като се ръководим от указанията на Плеханов и от съмнителните открития на „западната“ социология на изкуството“⁵.

В противовес на тя тенденция, както вече се отбелязва, към 30-те години все по-определено се налага друго, принципно различно схващане за теоретическото значение на Марксовата естетическа теория. То намира своя най-ярък и аргументиран израз в статията на М. Лифшиц „Към въпроса за естетическите възгледи на К. Маркс“⁶. Годината на публикуването ѝ заслужава да се отбележи — 1927 г. За пръв път Лифшиц строго научно, въз основа на прецизно изследван материал, стига до извода, че тук се касае за естетическа концепция, а не за фрагменти, че е логически свързана с останалите части на марксизма, носейки голям теоретически потенциал. Но инерцията на старото схващане била достатъчно силна, за да се очаква триумф на новото разбиране. Дори сам Луначарски, чийто заслуги впоследствие за популяризирането на Марксовите естетически възгледи са особено големи, в 1931 г. констатира с горчивина: „Ние сме много бедни в естетическата литература. И не само ние, руските комунисти, но и въобще марксизмът. Самите Маркс и Енгелс са ни оставили само отделни, малко или повече откъслечни бележки“⁷. Очевидно, условията за решителна преоценка на естетическите възгледи на Маркс още не са били наредели. И все пак, тъкмо в това брожение и стълкновение на противоположните тенденции изкристализират възможностите за обрат. „И значението на това десетилетие — не е в няколкото публикувани статии, а в тази работа, която е била извършена по подготовката и издаването на първото събрание на съчиненията и „Архива“ на Маркс и Енгелс“⁸. Дъл-

¹ Проблемы искусствоведения, стр. 36.

² сб. Марксисткое искусствознание и В. М. Фриче, М. 1931, 29.

³ Социология искусства, М—Л., 1926, 59.

⁴ Литературная энциклопедия, М—Л., 1930, т. 3, предг. IX.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, предг., стр. XI.

⁶ Известия ОВКОН, № 1, 1927—28, Бюро кафедр общественных и искусствоведческих наук ВХУТЕИНА, Архив ЦГАЛИ, фонд 681, опис № 3, ед. хр. 59а.

⁷ Цит. по статията на Апресян, стр. 37.

⁸ Пак там, 39.

боките социално-политически и идеологически преобразувания, които стават по това време в Съветския съюз, способствуват за интензивното преодоляване на вулгарния социологизъм, на рецидивите от буржоазната социология, както и за триумфа на Марксовото разбиране на изкуството.

2

В 30—40-те години сред съветските марксоеди вече се налага убеждението, че естетическите идеи на Маркс са вътрешно необходим аспект от неговото учение. Най-цялостно тоя възглед е обоснован от М. Лифшиц в неговата статия „Естетическите възгледи на Маркс“¹. Още в началото ѝ той формулира, че те са „съставни елементи на тоя последователно революционен мироглед“. Тук се намира първата научна периодизация на процеса на формирането на Марксовите естетически възгледи; използвана е пълната библиография за тоя възглед, с каквато е разполагала съветската наука; обособени са ясно централните проблеми в естетиката на Маркс, проследена е тяхната историческа и теоретическа страна; очертана е перспективата за евентуалното изследване и доразвиване на проблематиката. В своята книга „Вопросы искусства и философии“ (1935 г.) М. Лифшиц включва статията си за Марксовите естетически възгледи от „Литературная энциклопедия“ (1932). Но сега някои изводи са по-задълбочени, приведена е допълнителна аргументация и още по-определено е защитена тезата, че се касае за естетическа концепция, а не импровизирани изказвания на Маркс за изкуството. Към тоя разбиране се придържа и друг от крупните съветски марксоеди от тоя период — Ф. П. Шилер. Той пише: „Маркс и Енгелс са ни оставили не само отделни, откъслечни „бележки“ за литературата и изкуството. Ако се съберат всичките им съждения с теоретически и конкретно-критически характер по тези въпроси. . . ние ще получим не само основите на марксистката естетика, но и богат материал за характеристиката на редица най-важни писатели и явления от световната литература“². Тук вече се застъпва убеждението, че ако липсата на формална завършеност е усложнявала откриването на Марксовите естетически възгледи, то интегрирането им в едно литературно цяло ще открие концепцията, която съдържат. Всъщност повечето материали от естетическото наследство на основоположниците на марксизма по това време са били вече издадени. Това прави възможен „цялостният подход при усвояването на естетическото наследство на марксизма“³. Борбата срещу „школата на Переверзев“, механицизма, вулгарната социология, буржоазното изкуствоведение изисквала комплексно разработена естетическа теория, която ефикасно да им противодействува. По тоя начин изследването и разработването на проблемите от Марксовото естетическо наследство излиза от академичните рамки и добива актуално идеологическо значение. И действително идеите на Маркс и Енгелс допринасят решително за интензивното преодоляване на рецидивите от немарксистки разбирания, съществуващи в тоя преходен период.

Научноизследователската дейност в областта на Марксовото естетическо наследство се разраства с бързи темпове и обхваща почти всички негови аспекти. Едни от тях засягат природата на изкуството и съотношението му с общите предпоставки на духовния и идеологически процес; други аспекти се отнасят до отделни видове изкуства; и накрая — изказванията за писатели, поети от различни епохи и направления. Общата тенденция, обединяваща тоя проучвания на Марксовите естетически идеи, е максималното използване на техния теоретически по-

¹ Литературная энциклопедия, 1932, т. VI, 843—908.

² Энгельс как литературный критик, М—Л, 1933, 6.

³ Статията на Апресян, 39.

тенциал за обосноваването на марксистката естетика като наука. Тая линия се защитава убедително от М. Лифшиц, Ф. П. Шилер, а също и Г. Лукач. Той напр. разработва идеите на Маркс и Енгелс за реализма, изказани от тях в полемиката им с Ласал (във връзка с неговата трагедия „Зикинген“); разглежда на широк исторически фон съотношението между литературните теории от миналия век и марксизма (в своите по-късни работи).²

Ф. П. Шилер открива, превежда и публикува със свой коментар писмото на Енгелс до М. Харкнес. Това се съдържа в неговата статия „Енгелс о тенденциозности и других вопросах марксистского литературоведения“.

В 1933 г. излиза първата по-цялостна книга с материали от наследството на основоположниците на марксизма.³ Тук са поместени освен статията на Ф. П. Шилер за писмото на Енгелс, също и анализът на Лукач върху полемиката около „Зикинген“. Включени са и съответните писма на Маркс и Енгелс, както и на Ласал. Достойнството на двете публикации е в убедително аргументираното предимство на цялостно-историческият подход при изследване марксистическото естетическо наследство. Г. Лукач доказва каква е зависимостта на позицията, заета от Маркс и Енгелс от принципните им схващания за революцията и класовата борба. Разногласията им с Ласал в естетическата сфера са отражение на непримиримостта в социалните и политическите им концепции. В същата статия Лукач анализира термините „шекспиризация“ и „шилеризация“, използвани от Маркс. Той предупреждава, че би било „голяма грешка да се вижда в изтъкването на Шекспир срещу Шилер само чисто естетически въпрос или заедно с Меринг да се търси в пристрастието на Маркс и Енгелс към Шекспир, а на Ласал към Шилер, само различие в индивидуалните вкусове.“⁴

В 1932 г. съветската научна общественост е имала вече на разположение първия тематичен сборник с изказвания на Маркс и Енгелс за античността и древногръцкото изкуство.⁵ Тая тенденция на по-цялостни издания и изследвания наследството на основоположниците на марксизма се уплътнява от нарастващ брой публикации.⁶

Паралелно с това се проучват и отделни страни на наследството с оглед решението на конкретни въпроси от естетиката и изкуствознанието. Тук спадат

¹ Г. Лукач, Маркс и Енгелс в полемике с Лассалем по поводу Зикингена; по същия въпрос вж. Georg Lukacs, Karl Marx und Friedrich Engels als Literaturkritiker, S. 5—44; общо-теоретическите възгледи на Лукач за марксистката естетика са изложени в книгата му Prologomena marksističku estetiku, Beograd 1960.

² Г. Лукач, Литературные теории XIX века и марксизм, 1937. Тук е даден и коментар на Марксовите „ексцерпти“ от „Естетика“-та на Ф. Г. Фишер.

³ Маркс и Енгелс о литературе: Новые материалы. Комментарии Ф. П. Шиллера и Г. Лукача, М. 1933.

⁴ цит. по статията на Апресян, стр. 41.

⁵ К. Маркс и Ф. Енгелс об античности, под редакцията и с предисловие от С. И. Ковалев.

⁶ А. Луначарски, Маркс об искусстве; Л. Спокойный, Маркс об искусстве, Вопросы искусства и философии от М. Лифшиц и пр.

Има данни, че по това време интересът към Марксовите естетически възгледи добива междудународен характер. В книгата на Max Raphael „Proudhon Marx Picasso“, trois études sur la sociologie de l'art, Paris, 1933 е включен етюд за „Марксовата теория за изкуството“ (123—185). Обстоятелството, че тоя етюд се появява още в 1932 г. като статия, изключва вероятността авторът да е ползувал съветския сборник „Маркс и Енгелс за изкуството“ (1933 г.). Фактически М. Рафаел ограничавал изследването си до единствен въпрос: социологичното обяснение на своеобразието на древногръцкия епос, което дава Маркс в съчинението си „Към критиката на политическата икономия“. Той привежда освен това мисли от „Капиталът“, „Теории на принадлежната стойност“, от кореспонденцията на Маркс и Енгелс. Много оригинално и прецизно по форма е изследването на М. Рафаел върху ролята на митологията като междинен елемент във взаимодействието „икономика-изкуство“. Повечето от изказаните от автора идеи запазват оригиналност и до днес, откривайки плодотворни насоки за проучвания на Марксовото естетическо наследство.

опитите за периодизация на историята на изкуството и литературата, анализ на социалното съдържание на естетическите категории проблемите на реализма, типичното, тенденциозността в изкуството, литературната политика на Маркс и пр. Към този род изследвания са напр. работите на Ф. П. Шилер: „Фрайлиграт как поэт германской революции 1848 года“¹, „Гейне и Маркс“², „Гервег и Маркс“³, „Маркс и мировая литература“⁴. В същата област е и работата на А. И. Белецкий „Мировая литература в сочинениях Маркса и Энгельса“⁵.

Най-важно постижение през този период от работата върху естетическото наследство на основоположниците на марксизма е публикуването на първия сборник „К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве“⁶. Негови съставители са Ф. П. Шилер и М. Лифшиц, а редактор и автор на предговора — А. В. Луначарски. Сборникът има някои своеобразия: в него са включени само мисли на Маркс и Енгелс от периода на тяхната зрялост;⁷ състои се от два раздела: „Мястото на изкуството в общественния живот“ (материалистическото разбиране на изкуството, изкуството в буржоазното общество, трагично и комично, полемиката с Ласал във връзка с неговия „Зикинген“, за художествения метод и др.); вторият раздел — „За литературното наследство“ съдържа мисли, преценки, отзиви на Маркс и Енгелс за писатели от различни епохи и направления. Сборникът е снабден с научен апарат. Направен е опит за библиографски указател. От този момент безапелационното отрицание на Марксовото естетическо наследство — като съществуващ факт или на теоретическите му достойнства — става несъвместимо с научната почтеност.

М. Лифшиц разглежда появата на сборника в по-широк контекст: „Не трябва да се забравя грамадната критическа работа, извършена от партията, особено в периода на големите социални промени в края на двадесетте и началото на тридесетте години.“⁸ Той споменава благоприятните последици и от поражението на „самодоволното сектантство“ в Комунистическия интернационал, и началото на тактиката на народния фронт на Запад.

С издаването на сборника се открива всъщност международното популяризиране и признание на Марксовите естетически възгледи. В 1936 г. Жан Фревил публикува на френски антология с мисли на основоположниците за изкуството. В предговора той отбелязва какво е предназначението ѝ: „Текстовете, включени в тази антология, са, по наше мнение, необходими за формирането на една литературна марксистка критика във Франция, където Лафарг беше до този момент единствен представител, и за разработването на една марксистка история на

¹ Ф. Фрайлиграт, Мертвые живым, М—Л., 1931, 3—26.

² Литература и марксизм, М. 1931, № 6.

³ Пак там, № 4.

⁴ Литературный критик, М. 1934, № 4.

⁵ А. И. Белецкий, К. Маркс, Ф. Энгельс и истории литературы, М. 1934.

заб. Приведената в статията библиография е далеч непълна. Тя има предназначението да очертае реалната тенденция в разпространението на Марксовото естетическо наследство и изследванията посветени на него, но без да я проследява в подробности.

⁶ Съставителите вероятно са се съобразявали със съществуващата тогава предубеждения към най-ранните възгледи на Маркс за изкуството. Дори в 1936 г. все още се срещат такива мнения: „Ние съзнателно оставяме тук встрани естетическите възгледи на Маркс от хегелианския период на неговото развитие, защото те имат за нас главно биографичен интерес“ (Д. Тамарченко, Литература и естетика, 7). В цялост обаче книгата на Тамарченко е в дух на правилно отношение към Марксовото естетическо наследство.

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, предг. XI.

⁸ Сборникът излиза през 1933 г. М. Лифшиц се отнася впоследствие доста критично към неговото равнище: „беше далеч непълен, а по вътрешна организация и разпределение на материала оставаше да се желае още много. И все пак той стана необходимо пособие и до известно степен полезен.“ В друг случай той го характеризира „като твърде несвършен сборник от откъси“ (вж. „Маркс и Енгелс за изкуството“, бълг. изд. стр. 6, съветско изд. 1957 т. I, XXVII).

френската литература.¹ В основата на тая антология е съветският сборник на Ф. П. Шилер и М. Лифшиц.

В 1937 г. издателството Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der URSS пуска в Москва немски превод на сборника.

В 1946 г. аржентинското издателство „Библиотека за всеобща култура“ — Ла Плата разпространява на испански вариант на Парижката антология от Ж. Фревил.

В 1947 г. в Ню Йорк „International publishers“ издава книгата „Literature and art by Karl Marx und Fridrich Engels“, също използвайки съветския сборник.²

В 1938 г. се появява преработено и допълнено издание на сборника на руски език под редакцията на М. Лифшиц, който е и автор на предговора. Обстоен и задълбочен коментар, както и подробен указател на цитираните имена, произведения на литературата и изкуството, на литературните и митологически лица изготвят А. Вигодски и Г. Фридлендер. В предговора се изтъква, че „това е съвършено нова книга, съдържаща всичко или почти всичко, което има отношение към изкуството в публикуваните произведения на Маркс и Енгелс. . . значително е разширен материалът, отнасящ се към общите въпроси на историята на културата, необходим за по-пълно разбиране хуманизма на Маркс. Ранните изказвания на Маркс и Енгелс са издадени в специален отдел с изключение на няколко откъси.“³

Превъзхождащите качества на изданието от 1938 г. го утвърди за канонизиран вариант, който послужи впоследствие за преводите на чужди езици.⁴

*

Историческата съдба на Марксовите естетически възгледи е симптоматична като доказателство за острите идеологически борби и сложни перипетии около признаването на марксизма като неоспорима революционно-научна теория и практика. Близко век отминава докато борбата за еманципирането на тия възгледи изкрystalизира в библиографски документ, научен факт и естетическа концепция с дълбоко въздействие върху съвременната наука за изкуството и литературата.

¹ J. Fréville. Karl Marx — Fridrich Engels, Sur la litteratur et l'art, Paris 1936. Б. Кроче не скрива превзетото си мнение към тая антология, където, според него били поместени освен познати неща от Маркс и „други по-тривиални още от Енгелс“ (цит. произв. на Кроче, 279).

² Тук се ограничаваме с изброяването на някои от преводите, направени само въз основа на съветския сборник от 1933 г. За разпространението на Марксовото естетическо наследство след тоя период разполагаме с непълни данни.

³ Маркс — Енгелс за изкуството, 6.

⁴ Българското издание на сборника от 1951 г. БКП, е по текста на същия вариант от 1938 г. заб. Разпространението на Марксовите естетически възгледи в България ще разгледаме в друга статия.